

ГОСТИННІСТЬ, ВІТАННЯ Й ШАНУВАННЯ

Двоїстість української ментальності

Своєрідність будь-якого народу проявляється передусім у спілкуванні, оскільки саме там концентруються етнічні стереотипи з притаманною їм особливою мовою знаків, символів, словесних формул, жестів, міміки тощо. Ця мова здатна виражати надзвичайно складні поняття, до того ж в емоційно напружених ситуаціях (наприклад, під час похорон, поминань), коли звичайна людська мова виявляється неефективною.

Мова символів глибоко національна, і це визначається не лише набором своєрідних етнічних знаків, а й характером зв'язків із традиційним корінням: у народів, свідомість яких багато в чому залежить від вірувань, релігії, ритуалів, етнічні стереотипи складають систему їхнього світосприймання і по суті є головними рисами національного життя; у народів, котрі тією чи іншою мірою втратили ці глибинні зв'язки, етнічні стереотипи поширюються лише на зовнішні правила поведінки.

В українців система глибинних зв'язків дещо зруйнована, хоча нині має тенденцію до відновлення. *В цілому сукупність етнічних стереотипів українців в її сучасному вигляді становить таку систему поглядів та навіть систему філософії, яка визначає своєрідність національного характеру, моральних цінностей, способу життя, типу поведінки тощо, — словом, усього того, що виражається узагальненим поняттям «українство».* Ця система має своєрідну структуру, включаючи два головних історичних шари традиційно-побутової культури, які визначають два типи української ментальності: *землеробський та козацький*. Перший тип хронологічно давніший: він сягає глибинних коренів українства, витoki яких ідуть від прадавньої індоєвропейської культури; другий сформувався в епоху середньовіччя на ґрунті оригінального етносоціального утворення — козацтва.

Архаїчна культура українців розвивалася в основному як землеробська. Саме це визначало усю систему їхнього світосприймання, культурних пріоритетів та соціальної організації. Землеробська сутність ментальності українців проявляється, зокрема, в їхній космогонії (тільки в українців існує міф про «земне» походження людини: чоловіка Бог зліпив із землі, а жінку — з тіста), в легендах про божественне походження землеробських знарядь праці, в особливо розвиненому культі хліба, в обожнюванні селянської праці (показовим може бути такий колядковий сюжет: Бог зі святим Петром орють ниву, а Божа Матір носить їм їсти). Головне, що вирізняє українців з-поміж багатьох інших, у тому числі слов'янських, народів, — це пріоритет жінки перед чоловіком, що проявляється і у формах сватання та шлюбу, і в системі подружніх взаємин, і в міфології та демонології, і у фольклорі.

Другий тип ментальності українців — козацький — формувався на протилежних позиціях: пріоритет чоловіка — сильної, мужньої людини, «лицаря»; на ідеї дороги, походу, мандрів — на відміну від прив'язаності до землі та рідної оселі; на пониженні статусу жінки — символу стабільності й землеробської праці. Зіткнення двох типів культури і двох типів ментальності породило між ними протиріччя, що виявлялися через опозиції: «оселя — дорога», «мир — війна», «жінка — чоловік», «стабільність — мобільність», сформувавши такі найтиповіші риси національного характеру українців, як надзвичайно високе почуття трагічного та співпереживання людським стражданням.

Двоїстість менталітету позначалася й на своєрідності організації українського суспільства. Воно орієнтовано передусім на *внутрішні механізми самоорганізації*: саме тому тут набули певної викінченості системи спорідненості, свояцтва, кумівства, побратимства, посестринства, громади, цехи тощо. Така спрямованість, підсилена відповідною системою етнічних стереотипів, характеризує українство як *стабільне суспільство, здатне протистояти зовнішнім діям*. Разом із тим його не можна віднести до архаїчного типу, оскільки воно тяжіє до *лабільної* суспільної системи, яка досить терпимо ставиться до тих чи інших порушень, зокрема у сфері спілкування та поведінки.

Міфологізація гостя

Однією з найхарактерніших рис спілкування в середовищі українців вважається *гостинність*. Вона становить не тільки обов'язковий компонент їхнього способу життя, а й частину світосприймання, вірувань і повір'їв.

Ця традиція сягає сивої давнини, і тільки набагато пізніше вона була відкоригована православ'ям, яке надало їй морально-релігійної спрямованості. За уявленнями східних слов'ян, Бог, а найчастіше його посланець, тобто *гість* (звідси — *гостювати, пригощати, гостинець, гостиниця*, а згодом заїжджі купці та їхні подарунки — *гостина*, шлях, яким вони їздили, — *гостинець*), ходив по землі поміж людей, прийнявши людську подобу. Отож, незнайомих перехожих сприймали з певною настороженістю: «Хто ти — чужинець або гість?» Не випадково, наприклад, на Поліссі збереглося архаїчне вітання подорожнього: «Щоб прихід твій був добрим», — власне, формула закляття проти недобрих намірів.

Міфологічна основа гостинності з плином часу ритуалізувалася, зберігшись у багатьох звичаях, обрядових діях та піснях. Так, у найвідповідальніші моменти життя люди кликали на допомогу Бога, Матір Божу, Спаси, Святий Хрест або ангелів, нерідко запрошуючи їх сісти у червоний кут («на покуть») за накритий стіл. І дотепер подекуди побутує давній обряд *полазника* — зустріч першого відвідувача хати напередодні Нового року або Різдва, свого роду вісника доброго чи недоброго. Якщо полазник — людина щаслива, таланиста, то і в хаті буде багатство, вдача та здоров'я; якщо та людина миршава й неповажна, то з нею до оселі прийдуть злидні та хвороби. Найбажанішими в ролі полазника вважалися іноземці або діти — до них ставилися як до посланців іншого, божественного світу.

Міфологізація гостя становила для українців зручну модель для спілкування не тільки з живими людьми, а й з потойбічними явищами. Так, давня назва однієї з хвороб — *гостець* — пов'язана з міфом про маленьку демонічну істоту, котра приходить до людини і може принести їй біду. Отож, народна медицина рекомендувала хворому, крім інших засобів, спробувати задобрити такого гостя, розтопивши, скажімо, для нього лазню. Гостем українці нерідко називали й небіжчика. «Зібратись у гості» — означало вмерти, оскільки вважалося, що смерть — це не кінець існування людини, а лише перехід до іншого світу. Звідси й обряди запрошення померлих родичів на урочисту вечерю, і ходіння до них у гості на могилу.

Словом, традиційна соціонормативна культура українців колись розумілася надзвичайно широко і в усіх випадках регламентувалася певними правилами поведінки, стереотипізованими за формою. Ці правила торкалися і традиції гостинності, яка в

українському середовищі формувалася на основі не лише міфологічних уявлень, а й моральних принципів доброзичливого ставлення до ближнього. Саме тому українська гостинність вирізнялася особливою гуманністю, глибинне коріння якої є спільним для всіх східних слов'ян. Із давніх-давен було заведено, що той, хто відвідає оселю, тривалий час вважається своїм, оскільки прилучається до духів цього дому, скуштувавши трапези або обігрівшись біля вогнища. Тому природно, що господарі робили все, щоб почастивати (тобто *віддати, почесь*) прибульця. З часом це переросло у звичай обов'язкового пригощання (частування) гостей. Зокрема, на столі завжди й неодмінно мали лежати кусень хліба та щіпка солі — ці головні атрибути не тільки слов'янського хлібосолюства, а й прилучення до духів та божеств. Крім того, вважалося, що той, хто скуштує кусень хліба з сіллю, дістане господнє благословіння і ніколи не посміє скривдити того, хто частує.

Головним у звичаї частування було таке правило: «Спочатку нагодуй людину, а потім вже й розпитуй її». При цьому вважалося непристойним дізнаватися в подорожнього або гостя про мету його приходу. У більш давні часи, перш ніж почастивати, господиня мила гостеві ноги. Про це повідомляли, зокрема, іноземні місіонери, котрі були вкрай здивовані, як це у «царстві диявола» (справа відбувалася ще у дохристиянський період) вони бачать таку гостинність. До речі, цей стародавній звичай протримався серед українців аж до ХІХ ст. (його опис подає, наприклад, Тарас Шевченко в поемі «Наймичка»), а відгомін його й дотепер чувається у весільній обрядовості, що збереглася подекуди на Волині, Поліссі, Північній Буковині та Слобожанщині: перед першою шлюбною ніччю молода згідно зі звичаєм гостинності (адже супутник життя — це якоюсь мірою путник, подорожній) миє ноги чоловікові. Втім, як ми вже зазначали, така покірливість для української жінки не є характерною, тому не випадкові ні локальна обмеженість цього звичаю, ні його суто ігровий характер.

Щодо гостювання як такого, то в українському середовищі воно не перетворилося (як, скажімо, у народів Кавказу або гагаузів) на норму звичаєвого права, а було й залишилося цілком у сфері моралі. Разом із тим хоча українська оселя була такою ж відкритою для кожного подорожнього, гостя або жебрака, як і у згаданих народів, деякі умови гостювання суворо регламентувалися. Наприклад, не прийнято було ходити в гості під час польових робіт. Засуджувалося гостювання і в будні дні — тоді родичів або сусідів відвідували лише у господарських справах, а ритуал прийому гостя в такому разі спрощувався. Поширеним правилом прийому гостя, котрий прийшов хоча б у звичайній справі, залишалося обов'язкове запрошення зайти до хати «хоча б на хвилинку». Гість повинен був переступити поріг хати, тобто виявити повагу до домочадців та їхніх предків, які, за повір'ям, мешкали під порогом. З цієї ж причини намагалися посадити гостя і за стіл, попередньо накривши його скатертиною і подавши хліба з сіллю; у південних районах України було прийнято подавати виноградне вино — «один келишок». Якщо гість не мав часу пригощатися за столом, його садовили на лаву біля печі, протерши її чистою ганчіркою. Одне слово, гість так чи інакше мусив присісти, оскільки у протилежному разі «старостам не сидіти у цій хаті».

Ритуал прийому значно ускладнювався, коли спеціально приходили в гості. Приводом для гостини слугували великі свята: Різдво, Трійця, Великдень, храмові свята, іноді недільні дні, а також сімейні урочистості — весілля, народний. Обов'язково сходилися на похорони і поминки. У деяких районах України число свят, коли можна було ходити в гості, обмежувалось. На Тернопільщині, наприклад, ходили лише в дні Івана та

Михайла, на Одещині — на храмові свята. Щодо неділі, то у цей день скрізь по Україні збиралися тільки родичі.

Відповідно до народного етикету гості приходили за запрошенням. Воно лунало наприкінці кожного гостювання: «Приходьте вже й ви до нас»,— зверталися гості до господарів. До приходу гостей ретельно готувалися — пекли хліб, готували святкові страви, іноді подарунки дітям, яких було прийнято залишати вдома. У гості йшли також із подарунками, які звичайно були простими — окраєць хліба та «горілка-сороківка». Господарі по закінченні застілля також «віддарювали» гостей — хлібом та пирогами. Виняток становили гостини з приводу весілля чи народин: на них дарували рушники або хустки весільним чинам, черевики та чоботи — батькам молодої, крижмо — бабі-повитусі. Під час похорон при виконанні обряду прощі, поширеного серед гуцулів та бойків Українських Карпат, родина покійного роздавала всім присутнім на процесії речі: сорочки, ремені, перемітки тощо.

Звичай дарування й віддарювання являв собою важливу, але не обов'язкову частину традиції звичайної, необрядової гостинності; подарунки виступали скоріше символами прихильності й дружби, ніж еквівалентами економічної цінності. Останніми вони стають пізніше, але це стосується, як правило, лише тих обрядів, котрі безпосередньо пов'язані з шлюбними угодами.

Обов'язковий компонент української святкової гостини — трапеза. Під час трапези гостей садовили на найзручніші місця, а найдорожчих — на почесне місце, покуть. Господарі, як правило, не сідали за стіл, а прислужували, постійно запрошуючи гостей їсти: господиня — жінок, господар — чоловіків. Гості ж перед кожною новою стравою чекали запрошення і розпочинали їсти тільки після неодноразової «принуки»; самостійно вони не сміли ні брати щось зі столу, ні виходити з-за столу. Таким чином процес трапези розтягувався надовго. Сигналом до його закінчення слугувало внесення хліба з сіллю. Словами «Спасибі за хліб, за сіль, за кашу і милість вашу» гості дякували господарям за гостину і гостинність.

Вдячність за трапезу, згідно з давніми віруваннями, адресувалася не лише господарям, а й духам їхніх предків, а через них — самому Всевишньому. І всі присутні — співтрапезники — були ритуально об'єднані цією ідеєю. Така ідеологічна основа святкового застілля до того ж підсилювалася моральними чинниками — симпатіями до ближнього. Саме тому трапеза завжди була серцевиною української, а в цілому й східнослов'янської, гостинності.

З гостинністю тісно пов'язана *благозичливість* — система стереотипних форм, які виражають різноманітні сторони спілкування: вітання, прощання, поздоровлення, співчуття, вибачення, подяку тощо. Благозичливість неодмінно передбачає взаємність, по суті це загальнолюдська потреба у вдячності.

У традиціях благозичливості особливо рельєфно проявляється етнічна своєрідність, оскільки в основі засобів благозичливого спілкування лежать не тільки соціальні, а й біологічні стереотипи — звички, що стали рисами національного характеру. Причому для виявлення благозичливості мають значення насамперед візуальні засоби і тільки потім — словесні. Не випадково багато ритуалів та обрядів українців являли собою дію без слів: тривале пояснення мети приходу старостів в обряді сватання замінювалося лише застиланням столу принесеною з собою скатертиною, згода дівчини на шлюб —

сором'язливим колупанням печі і т. д. Своєрідність мови благочестивості, зокрема, і визначає українство як спільність із притаманною їй неповторною системою стереотипів, спілкування, ментальності взагалі.

Форми традиційного вітання

Спілкування людей розпочинається, власне, з вітання. В українців воно становить досить складний ритуал, який включає і жести, і міміку, і фізичні контакти, і словесні формули.

Загальнопоширеним способом вітання традиційно були рукостискання та слова «Добрий день» («Добрий ранок», «Добрий вечір») чи «День добрий». Ця стандартизована форма варіювалася по окремих регіонах. На Поліссі серед чоловіків прийнятим був потиск рук, а добре знайомі жінки при зустрічі цілувалися і обіймалися, говорячи «Слава Богу». На Волині чоловіки обов'язково знімали капелюха, а вітаючи жінку, цілували їй руку; звичною формою вітання тут було «Слава Ісусу» і відповідь — «Слава навіки». На Поділлі словесна формула була різною серед різних вікових категорій: молодь, вітаючись, казала «Добрий день» або «Слава Ісусу», старші — «Слава Богу». При цьому чоловіки обмінювалися рукостисканнями, жінки — поцілунками; руки тут було прийнято цілувати тільки близьким родичам та священникові. У південних районах Поділля словесна формула вітання була іншою: «Добрідень» або «Помагайбіг». У Галичині як привітання широко використовувалися поцілунки: жінки цілувалися в губи, чоловіки цілували руку жінкам, молодші цілували руку старшим, але, як правило, лише родичам або добре знайомим. У Північній Буковині, навпаки, більшого значення надавали словесним привітанням: чоловіки при зустрічі казали «Добрий день», «Доброго здоров'я», жінки — «Добрідень». Рукостискання використовувалися тут між найближчими знайомими та у молодіжному середовищі; щодо цілунків, то було прийнято, щоб діти цілували руки старшим та хресним батькам, дорослі ж цілувалися тільки під час весілля. Зберігся тут і архаїчний звичай цілування ніг свекру та свекрусі молодою під час весільних обрядів.

Кожний компонент привітання містить у собі глибокий сенс і вплетений у канву давніх вірувань та світоглядних уявлень українців, співвідносячись з особливостями їхнього національного характеру. У цьому розумінні найбільш показовим є рукостискання, яке у різних комбінаціях з іншими засобами благочестивості побутує в широкому етнокультурному ареалі. У гносеологічному плані рукостискання належить до одного з засобів фізичних контактів, регламентованих етнічними стандартами і нормами звичаєвого права. Відповідно ж до світоглядних уявлень українців будь-яке фізичне доторкання (чи то потиск рук, поплескування по плечу або погладжування по голові) пов'язане з вірою в його магічну силу — здатність до передання як позитивних, так і негативних дій. Виходячи з цього люди регламентували і самі доторкання, і норми відстані між тими, що контактували. Якщо це був родич або добре знайома людина, від якої не могла виходити небезпека, дозволявся не просто потиск руки, а й інтимне доторкання — цілунок. Останні не обмежувалися лише з боку дітей, бо діти, за повір'ям, вважалися «чистими», не здатними принести лихо.

Зважаючи на небезпеку шкідливої магії, що може передаватися через контакти, народ поступово сформував деякі стереотипи щодо уникання таких контактів. Не рекомендувалося, наприклад, вітати людей, які мали погану репутацію. Обмежувалися вітальні контакти і з жінками, оскільки серед них могли бути відьми. Не випадково в

більшості регіонів України давня традиція приписувала чоловікові та жінці йти поруч, не доторкаючись; під руку йшли тільки під вінець. Обмежувалися доторкання і в молодіжному середовищі, оскільки вважали, що через них передається сексуальний потяг. Пізніше ці уявлення стали основою етичних норм — досить суворих у традиційному суспільстві.

А втім, у середовищі українців багато з стереотипів уникання досить швидко трансформувалися по мірі зростання економічної та соціальної незалежності молоді. Показником цього можуть бути, зокрема, танці, які вже у XVI—XVII ст. передбачали різноманітні дотики: до рук, плечей, талії. До речі, «неконтактні» танці і тепер переважають серед багатьох народів, а, скажімо, в росіян вони трансформувалися порівняно недавно.

Доторкання людей при спілкуванні набувало іншої спрямованості, якщо воно освячувалося ритуалами. Не даремно різні контактні прийоми (поцілунки, погладження, масаж) у поєднанні з магічними заклинаннями використовувалися в народній медицині українців. Щодо обрядів, то вони аж ніяк не обходилися без фізичних контактів. Весільна обрядовість, наприклад, розпочиналася з *рукобиття*, яке батьки наречених здійснювали на знак згоди. Центральним моментом весілля було з'єднання рук молодих над короваем, що являло собою магічний акт скріплення клятви на вірність.

Таку ж магічну силу мав і поцілунок. Коли виголошували клятву чи давали присягу, цілували хрест (у тому числі натільний), від чого, власне, і походить назва обряду — *хресне цілування*. Воно вважалося такою святою справою, що ніхто не смів його порушити якимись несправедливими діями. По мірі утвердження християнства хресне цілування набувало більш ритуалізованих рис, розширюючи і діапазон використання: починає практикуватися ритуальне цілування ікон, різноманітних святинь і навіть не-святинь (наприклад, замка на церковних воротах нареченими — «щоб міцнішим був шлюб»). Поруч із релігійними в Україні продовжували побутувати й народні святині — хліб та сіль, а також земля, традиція цілування якої при виголошенні клятви бере початок від запорізького козацтва.

Крім скріплення клятви, поцілунок мав і інші призначення в ритуалізованому житті українців. Головне з них — передання благочливості та здоров'я (цікаво, що етимологія слова «цілунок» іде від *цілісності*, тобто здоров'я, звідси й *цілитель* — народний лікар). Цілували ж, у відповідності з давніми віруваннями та прийнятими нормами етикету, коли хотіли започаткувати обопільну симпатію, коли прагнули запобігти шкоді, коли намагалися заспокоїти дитину; щоб урятувати стадо, цілували чередника, цілували й свійських тварин — щоб приносили приплід.

Поцілунок використовувався і як знак привітання, нерідко виливаючись у досить складний ритуал. В українців Північної Бессарабії, наприклад, гість звертався до господаря або господині з поздоровленням, на що ті відповідали вдячністю, потім усі цілували одне одному руку, якщо вважали себе рівними; коли ж один із них був старший роками або становищем у суспільстві, то цілував лише молодший, а старший тільки казав «спасибі». Така церемонія практикувалася при вітанні з усіма присутніми гостями, не розрізняючи статі.

В Україні було прийнято обмінюватися поцілунками і при прощанні, причому поцілунок означав не тільки приязнь до людини, а і взаємне прощення (до речі, *прощання* і *прощення* колись ототожнювалися). Серед східнослов'янських народів побутував навіть спеціальний обряд спокутування гріхів: напередодні Великого посту, у «прощену неділю», слід було просити один в одного прощення, для чого відвідували всіх рідних і знайомих і цілували їх. Подібна символічність цілунка виявлялася і у прощанні з померлим: українці цілували небіжчика у чоло.

Переважання народної основи у традиціях благочливості — характерна особливість культури спілкування українців, що виявляється, зокрема, в її символах. Одним із найбільш своєрідних є давній жест привітання — підняття рук догори (*жест адорації*) як знак найвищого виявлення почуттів. Колись характерний для багатьох народів, він пізніше був використаний християнською церквою як символ звертання до Бога. З піднятими догори руками зображувалася Оранта, пізніше замінена Богоматір'ю з розкритими перед грудьми руками (у християнській Русі вперше закарбована в Софії Київській) — образом заступниці всіх людей. Цим християнізованим жестом, як зазначають дослідники, християнське мистецтво рішуче відокремилося від античної спадщини. Поряд із християнізованою Орантою українська культура зберегла етнічний символ Берегині — жінки з піднятими до об'єкту шанування руками. Цей образ і дотепер залишається головним у міфопоетичних уявленнях та народному мистецтві українців.

Ритуали шанування

Будь-яка етнічна культура має ключове поняття. У східних слов'ян воно асоціювалося з *порядком, ладом* (семантика «ладу», до речі, широка: це і порядок, і злагода, і влада, і устрій), яким, за народними віруваннями, керують божества: Ладо із Ладодою та Доля. Саме вони приводять у порядок строкате й багаточислове суспільство, спонукуючи всіх підкорятися главі, молодших — старшим, дітей — батькам і т. д. Причому в основі ієрархічного підкорення була не стільки сила, скільки шана: старшого, а тим більше главу, поважали, і передусім тому, що ототожнювали його з божеством або такою особою, що має якості божества. Образ і подобу глави будь-якого соціального утворення — сім'ї, сільської громади, держави — імітували, як правило, всі, хто йому підпорядковувався, виробляючи для себе певні поведінкові стереотипи. По суті, формувалися два типи поведінки: *почесна* і *звичайна*. Перша характеризувалася стриманою пластикою рухів, урочистістю поз, скупістю міміки, величчю ходи; друга допускала суєту, поспішність, квапливість, що асоціювалося з земним походженням. Крайнім проявом звичайної поведінки вважалися «бісовські» риси — кривляння, смикання, регіт, лихослів'я. Певна річ, така поведінка в народі засуджувалася.

Шана, повага і, отже, статус почесних святинь або осіб, як правило, пов'язувалися з почесною стороною світу, почесним місцем тощо. У східних слов'ян почесною стороною світу здавна вважався схід: там сходило сонце, звідти йшло тепло й життя. Не даремно схід вони асоціювали зі своїм найулюбленішим кольором — синім. Різноманітні заговори, заклинання та молитви виголошували так, щоб обличчя неодмінно було звернено на схід; тільки по ходу сонця (*посолонь*) йшла молода запрошувати гостей на весілля; будуючи хату, слов'яни обов'язково розташовували її дверима на схід. Вважалося, що побачити перший промінь сонця — значить отримати боже благословіння. Навіть дотепер можна спостерігати, як літні гуцули зустрічають сонце: знімають крисаню і низько вклоняються.

З прийняттям християнства на Русі почесна сторона світу перемістилася на південь — у напрямку Візантії, звідки прийшла нова релігія з притаманною їй символікою. Червоний колір як символ влади візантійських імператорів став і символом державності Київської Русі. Звідси й асоціація південної сторони світу з червоним кольором. Щоправда, за традицією християни продовжували молитися, звертаючись на схід, а церкви будували олтарем також на цю давню почесну сторону: адже в основі міфологічних уявлень їхніх предків лежав глибоко вкорінений образ сонця, що сходить. Сонце ж прямо пов'язувалося з поняттям «верх», яке, у свою чергу, завжди ототожнювалося з поняттями «божественний», «головний», «почесний», «престижний».

Уявлення про почесний божественний верх переносилося і на земне життя. Статус почесної людини підкреслювався або стороною світу, або просторовим підвищенням. У праукраїнців глава родини займав найвигідніше місце — біля вогнища, з протилежної від входу сторони — і сидів, як правило, на підвищенні, що було привілеєм божества. Це виглядало особливо незвичним, оскільки майже до X ст. було прийнято сидіти на долівці; там же і їли, поклавши перед собою маленьку дощечку. Столи у сучасному розумінні з'явилися в Україні, очевидно, з прийняттям християнства, коли в язичницькій слов'янській хаті потребувалося місце для божниці. Це кардинально змінило планування інтер'єру житла: зліва від входу — піч, а по діагоналі, на покуті — стіл, орієнтований на південь або на схід.

Відповідних змін зазнала й, так би мовити, ідеологічна основа оселі — вона почала поєднувати у собі дві релігії: язичницьку (осередком якої залишалася піч) і християнську (її духовним центром ставав стіл). Стіл уподібнювався до церковного престолу, що істотно змінювало релігійно-побутову символіку: хата певною мірою ототожнювалася з храмом, стіл — з олтарем, глава родини — зі священнослужителем, акт прийому їжі — з жертвністю. В цих умовах звичаї, що колись не були пов'язані з християнством, набували релігійного забарвлення. Наприклад, навколо столу почали водити молодих під час весілля, носити новонароджених тощо. З перенесенням основних ритуальних дій довкола столу почесне місце в хаті перемістилося на покуть. Це місце визначало весь розпорядок у домі, як і всю структуру внутрісімейних взаємин. Почесне місце на покуті у звичайній ситуації займав глава родини, під час гостей — почесний гість, на весіллі — молодий із молодю, коли народжувалася дитина, — баба-повитуха, під час хрестин — кум.

Загальний розподіл рольових функцій у традиційній українській родині найрельєфніше проявлявся у порядку розміщення сім'ї за столом у святкові дні, коли особливо суворо дотримувалися ритуальних правил. Отож, на чолі стола сідав батько. Якщо в сім'ї не було батька, його місце займав старший одружений син, якщо ж він був неодружений, то главенство належало матері. На Поліссі, де зберігалися більш консервативні традиції, почесне місце праворуч глави родини займав старший син, далі вже сідали всі інші сини та дочки; мати, як правило, прислужувала родині і тому сідала скраю.

До кінця XVIII — початку XIX ст. цей порядок, у цілому характерний і для інших східнослов'янських народів, в українському середовищі дещо змінився: поруч із главою сім'ї по правий бік від нього у святкові дні сідала дружина. Коли взяти до уваги, що правий бік вважався особливо почесним, можна уявити, наскільки значною в українській родині була роль жінки-матері. Змінилося з лівого на праве й те місце, яке займала жінка, коли йшла поруч із чоловіком. Зрештою, на сьогодні ми маємо декілька

паралельно побутуючих варіантів: заміжні жінки можуть займати і ліве, і праве місце від чоловіка, хоча у молодіжних парах жінка найчастіше розташовується праворуч; під вінець заручену ведуть з правої сторони, а після вінчання чоловік займає своє традиційне праве місце; нарешті, на Наддністрянщині зберігається зовсім архаїчна ситуація, коли чоловік іде попереду, а жінка позаду.

Традиційне розуміння феномена почесності позначалося на етикетних нормах поведінки людей. Наприклад, вітання здавна починали зі старших, під якими розуміли не тільки старших за віком, а й вищих за соціальним статусом. У пізніші часи до рангу почесних стали зараховувати й жінок: під час зустрічі з подружньою парою насамперед вітали з жінкою. Проте в умовах оселі ситуація змінювалася: той, хто прийшов у хату, спочатку вітав чоловіка, а тільки потім його дружину, підкреслюючи тим самим престиж глави сім'ї. Те ж саме робили, коли в хаті були гості, незважаючи на усталене в українському середовищі шанобливе до них ставлення.

Традиційні етнічні стереотипи становлять основу і сучасного спілкування, щоправда, виступаючи системою етикетних норм та правил поведінки без їх колишньої міфологізації. Натомість посилюється акцент на загальнолюдських цінностях, закріплення яких у свідомості людей можливе тільки через національні форми їх виявлення. Тож можна сподіватись, що по мірі відродження української нації відбуватиметься й оновлення тих рис, які віддавна були притаманні українцям, — гостинності, благозичливості, шанування й широсердя.

---| література |-----

Кульчицкий С. О суевериях, обычаях, повериях и приметах села Ставучан Хотинского уезда // Кишинев, епарх. ведомости. 1873. № 17;

Краулей Э. Мистическая роза. Санкт-Петербург, 1905;

Ясаская Л. Г. Семантика дороги и смежных представлений в погребальном фольклоре // Структура текста. Москва, 1980;

Бернштейн Б. М. Традиции и социокультурные структуры // Сов. этнография. 1981. № 2;

Этнические стереотипы поведения. Ленинград, 1985;

Чубинский П. П. Труды этнографо-статистической экспедиции в Западнорусский край. Санкт-Петербург, 1872. Т. 1. Вып. 1;

Сумцов Н. Ф. Хлеб в обрядах и песнях. Харьков, 1885;

В. Щ. Пища и питье крестьян-малороссов с некоторыми относящимися сюда обычаями, поверьями и приметами // Этногр. обозрение. 1899. № 1/2;

Арутюнов С. А. Этнографическая наука и изучение культурной динамики // Исследования по общей этнографии. Москва, 1979;

Гонтар Т. О. Народне харчування українців Карпат, Київ, 1979;

Этнография восточных славян. Москва, 1987;

Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу. Вінніпег, 1991;

Хейдмец П. С. Пространственная регуляция общения человека // Труды по психологии. Тарту, 1977. Т. VI;

Усачева В. В. Об одной лексико-семантической параллели: На материалах карпато-балканского обряда «полазник» // Славянское и балканское языкознание. Москва, 1977;

Этнические стереотипы поведения. Ленинград, 1985;

Байбурин А. К., Топорков А. Л. У истоков этикета. Ленинград, 1990.